

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 22 • sayı / issue: 2 • kiř / winter 2022

Hukuki Temelleriyle Azerbaycan'da Din Eğitimi*

Religious Education in Azerbaijan with its Legal Foundations

Muzaffer Üzümcü

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı Assist. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Religious Sciences Department Tekirdağ / Türkiye
mzffrzmc@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-7181-2351>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1181527

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 28.09.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 24.12.2022

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2022

Cite as / Atıf: Üzümcü, Muzaffer. "Hukuki Temelleriyle Azerbaycan'da Din Eğitimi". *Marife* 22/2 (2022): 937-959. <https://doi.org/10.33420/marife.1181527>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This study is an expanded version of the summary statement titled "The Legal Foundations of Religious Education in Azerbaijan and Institutions/Organizations Concerned with Religious Education" presented at the INCSOS VII Karabakh International Congress of Social Sciences. / Bu çalışma INCSOS VII Karabađ Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Azerbaycan'da Din Eğitiminin Yasal Temelleri ve Din Eğitimiyle İlgilenen Kurum/kuruluşlar" adlı özet bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş halidir.

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Hukuki Temelleriyle Azerbaycan'da Din Eğitimi

Özet

Demokrasi ve laikliği benimseyen Azerbaycan devleti, Anayasasında din ve vicdan özgürlüğünü, inanç, ibadet ve eğitim haklarını güvence altına almaktadır. Uzun yıllar Sovyet yönetimi altında kalan ülkede millî-manevi yıkımı telafi etmek amacıyla halkın millî kimliğini güçlendirecek, millî birlik ve beraberliğe katkı sağlayacak eğitim politikalarına ağırlık verilmektedir. Bu eğitim politikaları uygulanırken millî ve manevi değerlerin merkeze alındığı ve milliyetçilik, demokrasi ve laiklik gibi ilkelerin çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket edildiği görülmektedir. Eğitim alanında uzun yıllar istikamet ve istikrarın mümkün olmadığı Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası dönemde eğitim politikaları millî birlik ve beraberliği güçlendirecek şekilde belirlenmektedir. Bu bağlamda Müslümanlığın, halkın millî kimliğinin bir parçası olarak görülmesi din eğitimi politikalarını genel eğitim politikalarının en önemli öğelerinden biri kılmaktadır. Laik devletlerin dinî politikalar izlemesi tartışılan bir konu olup belli bir kesim laik bir devletin dinî politikalar izleyemeyeceğini, din hizmetlerine finansal yardım ayıramayacağını savunurken diğerleri bunların laik sistemlerde yapılmasını problemlili bir durum olarak görmemektedir. Azerbaycan'ın laik bir devlet olduğu Anayasasında açıkça belirtilmektedir. Yani devlet politika belirlerken ya da yasa çıkarırken herhangi bir dinî metne göre ya da ondan faydalanarak hareket etmemektedir. Bununla birlikte vicdan ve düşünce özgürlüğü, dinî inanç ve ibadet hakkı gibi temel insan hakları da anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Bu serbestlik içinde ibadet yerleri, camiler ve Kur'an kursları açılabilir. Azerbaycan laik bir devlet olmasına rağmen devlet ile din arasında ortak bir alanın varlığı da dikkat çekmektedir. Ülkede ibadet yerleri devlet bütçesinden karşılanarak inşa edilmekte veya onarılmakta, dinî gruplara finansal desteklerde bulunmaktadır. Bu destekler Şii, Sünni, Hristiyan, Yahudi ayrımı yapılmaksızın sakıncalı görülmeyen bütün dinî gruplara verilmektedir. Devlet sadece millî ve manevi değerlerin uyum içerisinde olduğu geleneksel din yorumlarını desteklemekte, yabancı unsurlar barındıran dinî anlayışları ise zayıflatıcı politikalar izlemektedir. Son yıllarda Azerbaycan'da yüksek din öğretiminde önemli dönüşümler yaşanmaktadır. Uzun yıllar din hizmetlerinde istihdam edilecek personelini yetiştirmek için başka ülkelerden destek alan Azerbaycan devleti, artık toplumun ihtiyaç duyduğu din adamlarını kendi yüksek din öğretimi kurumlarında yetiştirmektedir. Şii ve Sünni öğrencilerin aynı sınıflarda yüksek din öğretimi aldıkları Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü farklı mezheplere mensup bireylerin bir ortamda din eğitimi alması açısından önemli bir model olma potansiyeli barındırmaktadır. Batı eğitim sistemleri ve bu sistemlerde din eğitiminin yeriyile ilgili Türkçe çalışmaların belli bir sayıya ulaştığı görülmektedir. Bunun birlikte aynı dili konuşup aynı dünya görüşünün paylaşıldığı Türkî Cumhuriyetlerdeki eğitim sistemleri ve bu sistemlerdeki din eğitimi uygulamaları konusunda daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğu dikkat çekmektedir. Kabul etmek gerekir ki eğitim ve din eğitimi politikaları belirlenirken sadece Batılı ülkelerin eğitim sistemlerinin değil aynı dünya görüşüne mensup ancak farklı tecrübelere sahip devletlerin eğitim sistemlerinin ve politikalarının değerlendirilmesi ve onlardan istifade edilmesi daha sağlam bir zeminde hareket edilmesine imkân sağlayabilir. Araştırmancın bu boşluğun doldurulmasında katkı sağlaması beklenmektedir. Sosyal bilimlerde kuramsal araştırmalar bir objeyi veya olguyu tanımayı, anlamayı ve açıklamayı amaçlayan bilgiyle ilgili soyut bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Nitekim bu araştırma konusuyla ilgili yazılı metinleri sistematik bir şekilde incelediği için kuramsal bir içeriğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yüksek Din Öğretimi, Din-Devlet İlişkisi, Eğitim Politikaları, Laiklik.

Religious Education in Azerbaijan with its Legal Foundations

Summary

Adopting democracy and secularism, the Azerbaijani state guarantees the freedom of religion and conscience, the right to belief, worship and education in its Constitution. In order to compensate for the national-spiritual destruction in the country, which was under Soviet rule for many years, emphasis is placed on educational policies that will strengthen the national identity of the people and contribute to national unity and solidarity. It is seen that national and spiritual values are put in the center while these educational policies are being implemented, and that they act within the boundaries drawn by principles such as nationalism, democracy and secularism. In Azerbaijan, where direction and stability were not possible for many years in the field of education, education policies are determined in a way to strengthen national unity and solidarity in the post-independence period. In this context, the fact that Islam is seen as a part of the national identity of the people makes religious education policies one of

the most important elements of general education policies. It is a controversial issue that secular states follow religious policies. It is clearly stated in the Constitution that Azerbaijan is a secular state. In other words, the state does not act according to any religious text or by making use of it when determining policy or enacting laws. In addition, basic human rights such as freedom of conscience and thought, religious belief and worship are also constitutionally guaranteed. Within this freedom, places of worship, mosques and Qur'an courses can be opened. Although Azerbaijan is a secular state, it is noteworthy that there is a common area between the state and religion. Places of worship in the country are built or repaired from the state budget, and financial support is provided to religious groups. These supports are given to all religious groups, regardless of Shiite, Sunni, Christian or Jewish discrimination. In recent years, there have been significant transformations in my higher religious education in Azerbaijan. The state of Azerbaijan, which received support from other countries for many years to train its personnel to be employed in religious services, now trains the clergy needed by the society in its own higher religious education institutions. Azerbaijan Theology Institute, where Shiite and Sunni students receive higher religious education in the same classes, has the potential to be an important model for individuals belonging to different sects to receive religious education in an environment. It is seen that Turkish studies on Western education systems and the place of religious education in these systems have reached a certain number. However, it is noteworthy that more studies are needed on the education systems in the Turkic Republics, where they speak the same language and share the same worldview, and the religious education practices in these systems. It must be admitted that while determining the educational policy and religious educational policy, evaluating and benefiting from the education systems and policies of not only the education systems of the Western countries but also the states that have the same worldview but different experiences can provide an opportunity to act on a more solid basis. It is expected that the research will contribute to filling this gap. Theoretical research in social sciences is used as a method that aims to recognize, understand and explain an object or phenomenon. As a matter of fact, this research has a theoretical content as it systematically examines the written texts related to the subject.

Keywords: Religious Education, Higher Religious Education, Religion-State Relations, Education Policies, Secularism.

Giriş

Selçuklular döneminde bir Türk ülkesi hâline gelen Azerbaycan topraklarında hâkimiyet kurmak için Osmanlı, İran ve Rusya arasında önemli çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalardan zarar gören Azerbaycan halkının millî şuuru zamanla güçlenmiş ve nihayetinde bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Yedi bağımsız Türk devletinden¹ biri olan Azerbaycan için yirminci yüzyıl, büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Yetmiş yıldan fazla Sovyetler Birliği'nin hegemonyasında kalmış olmak ülkenin sosyal, kültürel ve dinî hayatını derinden etkilemiştir. Sovyet tahkümü döneminde din eğitimi veren kurumların sayısı iyice kısıtlanmış, halk dinî konularda eğitim alma imkânı bulamamıştır. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan halkı, dinle iç içe geçmiş kültür ve medeniyetinden mahrum bırakılmamış ve Sovyet değerlerinden etkilense de onları tamamen benimsememiştir.²

Azerbaycan Anayasası 12 Kasım 1995 yılında referandumla kabul edilerek iki hafta sonrasında yürürlüğe girmiştir. Yeni Anayasa din ve inanç özgürlüğünü güvence altına almaktadır. Bu özgür ortam din eğitimi veren kurumların sayısının artmasına (camiler inşa edilmiş, medreseler ve üniversiteler kurulmuş) ve millî ve manevi değerlere dönülmesine imkân vermektedir. Böylece dinî değerlere saygı ve

¹ Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan

² Behram Hasanov, "Millî Bilincin İdame Ettiricisi Olarak Din: Sovyet Azerbaycan'ında İslam", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1566.

bağlılık duygusu canlanmaktadır.³ Yetmiş yıllık komünist ideolojinin sebep olduğu millî ve manevi yıkım, din-devlet ilişkilerinde farklı bir modele geçilerek telafi edilmeye çalışılmaktadır.⁴

Azerbaycan topraklarında tarih boyunca çeşitli dinî gelenekler yaşayagelmıştır.⁵ Şii nüfus oranı yüksek olmasına rağmen Azerbaycan'da Türk kimlik ve kültürü canlı tutularak günümüze kadar ulaşmıştır.⁶ Mezhep çeşitliliği takip edilecek din eğitimi politikalarında çok daha hassas olmayı gerektirmektedir. Bu noktada devletin laiklik ilkesini benimsemesi mezhepsel farklılıkların yol açabileceği çatışmaları önlemede oldukça önemli işlevler görmektedir. Bununla birlikte Azerbaycan'da dinî pratikleri yerine getirenlerin oranının oldukça düşük olduğu belirtilmektedir.⁷ Sovyetler Birliği hegemonyası altında uzun süre kalmanın ve Batı yaşam tarzını ve eğitim sistemini benimsemiş olmanın bu durumda etkili olduğu söylenebilir.

Asya ve Avrupa arasında önemli bir merkez olma potansiyelini her geçen yıl biraz daha gerçekleştiren, müreffeh bir ülke olma yolunda hızla ilerleyen Azerbaycan'da yirmi birinci yüzyılda da sosyal, kültürel ve dinî hayatta önemli değişim ve dönüşümler yaşanacağı öngörülmektedir.

1. Araştırmanın Amacı, Konusu, Önemi, Yöntemi

Din eğitiminin nasıl ve kimler tarafından verileceği konusu devlet yöneticilerinin politika geliştirdikleri temel alanlardan biri olagelmıştır. Siyasi yönetimler toplumu ayakta tutan temel yapı taşlarından biri olan dine karşı her zaman olumlu bakmamıştır. Bazı dönemler din veya din eğitimi ilerlemenin önünde bir engel olarak algılanmış ve dinî faaliyetlerin yasaklanması veya kısıtlanması gündeme gelmiştir. Azerbaycan topraklarının Sovyet yönetiminde olduğu yaklaşık yetmiş yıllık zaman dilimine bakılırsa bu yasaklama veya kısıtlamayla ilgili pek çok örneğe rastlanabilir. Ancak uzun yıllar komünist yönetim altında kalmalarına rağmen Azerbaycan halkı millî ve manevi değerlerini muhafaza edebilmiş, bağımsızlık sonrası özgür ortamda ise bu değerleri daha canlı hâle getirmiştir.

Formal din eğitimi faaliyetleri belli bir yasal çerçeve içinde gerçekleşir. Kurum ve kuruluşlar din eğitimiyle ilgili etkinlikler yaparken bu yasal çerçeveye göre planlama, uygulama ve değerlendirmelerini gerçekleştirir. Nitekim bu çalışmanın amacı 1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da din eğitiminin yasal temellerini ortaya koymak ve din eğitimiyle ilgilenen kurumları ve faaliyetlerini incelemektir. Ayrıca Azerbaycan'da din eğitimi alanında yaşanan son gelişmelerin

³ Meryem Günaydın, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları* (İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017), 97; Kövser Tağıyev, "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", *Journal of International Social Research* 6/28 (Kasım 2013), 388.

⁴ Meryem Günaydın, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 8/1 (28 Haziran 2019), 89-90.

⁵ Cengiz Murselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2016), 64.

⁶ Muharrem Akoğlu, "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (15 Haziran 2022), 38.

⁷ Elnur Azimli, "Azerbaycan'da Devlet Din İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 1215.

değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmaktadır.

Farklı ülkelerin din eğitimiyle ilgili kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerini inceleyen çalışmalar Millî Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni politikalar geliştirebilmesinde katkı sağlamaktadır. Türkçede Batı ülkelerindeki din eğitimi uygulamalarıyla ilgili araştırmalara Türkî Cumhuriyetlerdeki teorik durum ve uygulamalarla ilgili araştırmaların göre daha sık rastlanmaktadır. Bu bağlamda Türkî Cumhuriyetlerle ilgili araştırmalara daha fazla önemiyet verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Nitekim bu çalışma kapsamında Türkiye ile tarihî, kültürel ve dinî pek çok değeri örtüşen Azerbaycan devletindeki din eğitimi uygulamalarının yasal temelleri ortaya konarak dinî kurumların temel işlevleri tartışılmaktadır. Ayrıca söz konusu ülkedeki din eğitimi politikalarına yönelik değerlendirmeler yapılmaktadır.

Araştırma genel olarak kuramsal bir içerik barındırmakla birlikte üçüncü başlıkta din eğitimi politikalarıyla ilgili anayasa maddeleri ve kanunlar, din hizmetlerini yürüten kuruluşlarla ilgili yasal düzenlemeler ve yönergeler temel dokümanlar olarak kullanılmaktadır. Bu dokümanlardan elde edilen veriler araştırmanın amacına uygun olarak sınıflandırılmaktadır. Sonrasında kaynaklardaki bilgiler betimsel analiz yapılarak yorumlanmaktadır. Diğer başlıklarda ise kuramsal araştırmalarda olduğu gibi anlama ve açıklamayı esas alan sistematik bir inceleme söz konusudur.

2. Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkisi

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın⁸ 7. maddesinde devletin demokratik, laik, hukuka dayanan, üniter bir cumhuriyet olduğu belirtilmektedir. Bu durum devlet yönetiminde dinî kaynakların esas alınmayacağı anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Azerbaycan'da din ile devlet arasında ortak bir alanın varlığı da dikkat çekmektedir. Din millî/manevi değerlerin temel kaynağını oluşturmaktadır.⁹ Bu yönüyle bakıldığında Azerbaycan milleti dini ve devletiyle bir bütünlük arz etmektedir.

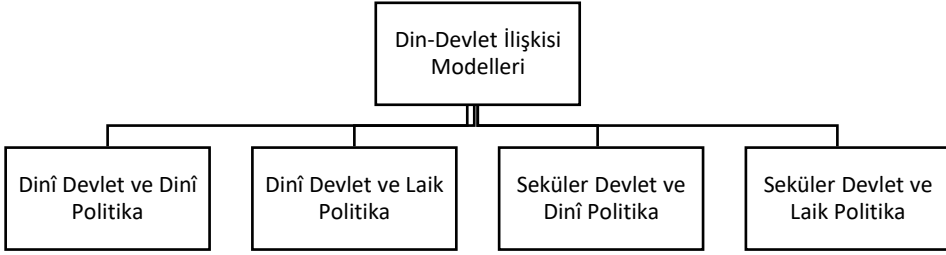
Kamusal alanın bir din tarafından kuşatılmasından endişe eden ülkeler katı bir laiklik anlayışını benimseyebilir. Dahası bu ülkelerde katı seküler din politikaları tercih edilebilir. Bu ülkelerde dinin bireysel, özel bir alan olduğu, kamusal alanda müdahaleye açık olduğu yönünde uygulamalara rastlanabilir. Seküler toplumlarda ise dinin etkisi sınırlı olduğundan daha liberal laiklik anlayışlarına rastlamak mümkündür. Türkiye Cumhuriyeti tarihine veya Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dönemine bakıldığında böyle bir süreç gözlemlenebilir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın din devlet ilişkilerinde nasıl bir modele sahip olduğunu ortaya koyabilmek için Amerikalı sosyolog Nicholas Jay Demerath'ın (Nikolas Cey Demirath) "*Crossing The Gods*" adlı eserinde yer verdiği din-devlet ilişkisi modellerinden bahsetmek yerinde

⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası maddelerine Türkiye Türkçesiyle yer verilirken daha isabetli bir çeviri olduğunu düşündüğümüz Ozan Ergül ve Cavid Abullayev'in çalışması kullanılmıştır. Alternatif olarak Alesker Aleskerli'nin çevirisine de bakılabilir. Ayrıca Levent Gönenç'in "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar" adlı çalışmasından da istifade edilebilir. Orijinal dille karşılaştırma için <https://www.e-qanun.az/framework/897> adresine bakılabilir.

⁹ Cengiz Murselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013), 15.

olacaktır. Yazarın ortaya koyduğu model şekildeki gibidir:

Tablo 1. Din-Devlet İlişkisi Modelleri

Anayasalar din ve devlet arasındaki ilişkilere yön veren kılavuzlar olarak kabul edilse de tam olarak öyle değildir. Din ve devlet arasındaki ilişkilerin çeşitliliğini yakalamak için farklı ve daha geniş bir zemin gerekir. Bu çeşitliliği anlamak için dinin ulusal seçim siyasetinde meşru bir rolü olup olmadığına ve resmi olarak devlet içinde temsil edilip edilmediğine bakmak gerekir. Birleştiğinde, bu ayrımlar dört kombinasyon üretir: Dinî devletler ile dinî politika; laik politikaya sahip laik devletler; laik politikaya sahip dinî devletler; ve dinî politikası olan laik devletler.¹⁰

Bu sınıflandırmaya göre Azerbaycan'ın "seküler devlet ve dinî politika" grubunda yer aldığı söylenebilir. Bu grupta yer alan devletler uyguladıkları politikalarda dinî alana da yer açmaktadır. Nitekim Azerbaycan'da din hizmetlerine devlet bütçesinden pay ayrılması, ibadet yerlerinin devlet bütçesinden karşılanarak inşa edilmesi veya onarılması gibi uygulamalar dinî politikalara yer açıldığını göstermektedir. Yine bayrakta yeşil rengin İslam'la olan ilgisi, cumhurbaşkanının göreve başlarken Anayasaya ve Kur'an'a yemin etmesi dinî politikalara alan açıldığını göstermeleri olarak kabul edilebilir.¹¹ Nitekim Haydar Aliyev bir konuşmasında dünyevi(laik) devlet ve din düşüncesini şöyle izah etmiştir:

"Azerbaycan anayasasında din hürriyetini, vicdan hürriyetini ilan etmiştir, biz ise devlet gibi bunun temin olunmasının garantisini kendi üzerimize almışız. Evet, onun için de bizim devletimiz dünyevi (laik) devlettir. Ancak, biz dinden ayrı değiliz."¹²

Laik, seküler devletlerin dinî politikalar izlemesi tartışılan bir konudur. Belli bir kesim laik bir devletin dinî politikalar izleyemeyeceğini, din hizmetlerine finansal yardım ayıramayacağını savunurken diğerleri bunların laik sistemlerde yapılmasını problemlili bir durum olarak görmemektedir. Bu iki bakış açısı birbirine zıt gibi görünse de liberalizm yaklaşımı içerisinde değerlendirilebilir. Bu çerçevede azınlık durumunda olan gruplara ayrımcılığı içermeyecek şekilde halkın çoğunluğunun dinî değerlerini veya kültürünü geliştirmeye yönelik devlet politikalarının liberalizm

¹⁰ Nicholas J. Demerath, *Crossing the Gods* (USA: Rutgers University Press, 2001), 193.

¹¹ Asaf Ganbarov, *Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2016), 159.

¹² Murselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatata ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)*, 16-17.

veya laiklik açısından bir sorun teşkil etmediği söylenebilir.¹³ Nitekim Demerath bu ülkeleri “seküler devlet- dinî politika” modeli altında toplamaktadır.

Azerbaycan devleti, din eğitimi alanında atılacak adımların milliyetçilik ve devletçilik prensiplerine uygun bir şekilde olmasını istemektedir. Yani din eğitimi ve hizmetleri devletin çıkarlarını gözetecek ve Azerbaycan halkının millî menfaatlerine saygı duyulacak şekilde icra edilecektir. Dolayısıyla, Azerbaycan devleti öncelikle bu alanda kendi kadrolarını yetiştirme gayreti içine girmiştir. Bu sebeple de aralarında Türkiye, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Libya, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin bulunduğu bazı İslam ülkelerine, ilahiyat eğitimi alma amacıyla öğrenciler göndermiştir.¹⁴ Kendi kadrolarını yetiştirene kadar farklı ülkelerden akademik destek alan Azerbaycan artık kendi millî kadrosuyla din hizmetlerini yürütebilecek aşamaya ulaşmış görünmektedir.

Azerbaycan'ın dinî alanla ilgili olarak en önemli sorunlarından birinin dinî bilginin üretimi ve yaygınlaştırılması meselesi olduğu söylenebilir. Dinî otorite olarak kim kabul edilecek ve dinî bilginin üretimi ve yaygınlaştırılması nasıl sağlanacak? İstenmeyen dinî yorum ve uygulamalar nasıl sınırlandırılacak? Bu soruları Azerbaycan özelinde sorduğumuzda çözüm olarak karşımıza “geleneksel din” ve “geleneksel olmayan din” ayrımı çıkmaktadır. Devletin tarihsel, sosyal ve kültürel yapısıyla barışık dinî anlayışlar veya gruplar “geleneksel din” kavramı içinde meşru kabul edilirken; sosyal, kültürel ve tarihsel yapıyla uyum arz etmeyen dinî yorum ve gruplar “geleneksel olmayan din” kategorisine sokularak birtakım sınırlamalar ve yasaklarla müdahale edilmektedir. Bu çerçevede Azerbaycan'ın tarihsel, kültürel, sosyal yapısı, millî ve manevi değerlerinin, hangi dinî yorumların makbul olduğu veya hangi dinî grupların faaliyetlerinin destekleneceği konusunda belirleyici bir etmen olduğu söylenebilir.¹⁵

Demerath 15 ülkedeki din, siyaset ve devlete ilişkin görüşlerden hareketle karşılaştırmalar yaptığı “*Avrupa Hıristiyanlığı'nda Kültürel Din'in Yükselişi*” başlıklı makalesinde, Polonya'da Katolik Kilisesi'nin dayanışmayı güçlendiren konumu nedeniyle, Katolikliğin ulusal kimliğin bir ölçütü hâline geldiğini ifade etmektedir. Yani Polonyalı olmanın aynı zamanda Katolik olmak anlamına geldiğini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle tanrının varlığına inanıp inanmamanın bu etiketlemede herhangi bir etkisinin olmadığını vurgulamaktadır. Polonya'da olduğu gibi Azerbaycan ve Türkiye'de de dinin ulusun kimliği ile iç içe geçmesi, onun konuşulan dile, davranışlara, âdet ve geleneklere büyük oranda tesir etmesiyle yakından ilgilidir. Kültürel dinin oluşma nedeni ateizmin sosyal hayattaki davranışları belirleyecek ölçüde öğretilebilir oluşmamasından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan ve Türkiye gibi laikliği benimseyen ülkelerin kültürel dini, toplumun birliği ve beraberliği ve sosyal dayanışma açısından vazgeçilmez buldukları ve bu yönde din politikaları geliştirdikleri ifade edilebilir.

¹³ Michael Walzer, *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism* (New Haven: Yale University Press, 2004), IX.

¹⁴ Günaydın, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları*, 97.

¹⁵ Ganbarov, *Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik*, 137-150.

3. Din Eğitiminin Yasal Temelleri

Bu başlıkta din eğitiminin yasal temelleri olması yönüyle Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve ilgili kanunlar incelenecektir. Bu çerçevede din eğitimiyle bir şekilde bağlantılı olması yönleriyle din eğitim ve öğretim hakkı¹⁶, inanç ve ibadet hakkı, dinî ayin ve ibadet özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, dinî kurumların yasal statüleri¹⁷, laiklik ve dinî eşitlik ilkesi ile ilgili maddelerin irdelenmesi gerekmektedir.

3.1. Anayasa

Bu başlık altında Yeni Anayasa'nın din ve devlet temalı 18. maddesi, eğitim hakkı temalı 42. maddesi ve vicdan özgürlüğü konu başlıklı 48. maddesini incelenecektir.

Din ve devlet ilişkisiyle ilgili 18. maddeye bakıldığında şu hususlar dikkat çekmektedir:

- *Azerbaycan Cumhuriyetinde din, devletten ayırılır. Bütün dinî inançlar, kanun karşısında eşittir.*
- *İnsan onurunu küçük düşüren veya insancıl ilkelerle çelişen dinlerin yayılması ve propagandası yasaktır.*
- *Devletin eğitim sistemi laikdir.*¹⁸

Bu maddenin birinci fıkrasına göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayırılır ve bütün dinî inançlar kanun karşısında eşittir. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise insancıl ilkelerle çelişen dinlerin propagandasını yapılmasının yasak olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bütün dinî inançlar eşit görülmemektedir.¹⁹ Bu yaklaşım beraberinde şu soruları da getirmektedir: İnsan onurunu küçük düşürmeyen, hümanist prensiplere aykırı olmayan dinler veya dinî yorumlar hangileridir? Bunları belirleyecek olan merci neresidir? Böyle bir makam veya kurum var mıdır?

Anayasa temelde insanın hak ve hürriyetine engel olan şeyleri ortadan kaldırarak adaleti sağlayan bir devlet anlayışı ortaya koymaktadır.²⁰ Devlet tüm din mensuplarına aynı hakları sağlayarak ayrımcılığa müsaade etmemektedir. Devlet yöneticileri de bu bilinçle hareket etmektedir. Örneğin Cumhurbaşkanı Müslümanların kutsal günleri olan Ramazan ve Kurban bayramlarında Müslümanları kutlamakla beraber, diğer din mensuplarını da dinî bayramları münasebetiyle tebrik ederek ayrımcı bir tutumdan uzak durmaktadır.²¹

¹⁶ Murselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)*, 17-24.

¹⁷ Ganbarov, *Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik*.

¹⁸ Ozan Ergül - Cavid Abdullayev, "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (01 Mayıs 1998), 228; *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası)*, (12 Kasım 1995).

¹⁹ Gönenç Levent, "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 197.

²⁰ Murselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)*, 15.

²¹ Asaf Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 4/1 (15 Temmuz 2017), 107.

Azerbaycan'da devlet bir yandan tüm dinî yapılara inançlarını yaşamaları için gerekli imkânları sunmaya bir yandan da bu dinî yapıların birbirleriyle barış içinde yaşamalarını sağlamaya çalışmaktadır. Yani demokratik yönetimi ve laikliği benimseyen Azerbaycan devleti, bünyesinde barındırdığı vatandaşlara dinî yaşam ve dinî hürriyet alanında serbestlik tanıyarak tüm dinî inançlara toleranslık esasını doğrultusunda yaklaşmaktadır. Nitekim devletin dinî alana ayırdığı finansal yardımların başka bir yönünü de cami, kilise, sinagog gibi ibadet yerlerinin ve kutsal mekânların onarım ve inşa giderlerinin devlet bütçesinden karşılanması oluşturur. Azerbaycan devleti bu uygulamalarda da dinler arası tarafsızlık ve eşitlik ilkesini korumaya özen göstermektedir. Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olmasına rağmen, İslami ibadet mekânlarına ayrılan maddi yardımların yanında azınlık dinleri de, bu yardım fonlarından eşit düzeyde yararlanmaktadırlar.²²

18. maddenin ikinci fıkrası gereği dinî faaliyetlerde sınırsız bir özgürlük ve serbestlik söz konusu değildir. Devlet din konusunda insanları yanlış yönlendiren ve farklı dinî yorumları dışlayan veya ayrımcılık yapan fanatiklerin faaliyetlerini yasaklamıştır.²³ Dolayısıyla din eğitimi uygulamalarının bütünleştirici, sosyal birlik ve dayanışmayı teşvik edici fonksiyonu olması beklenmektedir. Din eğitimi uygulamalarında insanın hak ve özgürlüklerini merkeze alan bir yaklaşım esas alınmaktadır.

18. maddenin üçüncü fıkrası ise eğitim sistemini tanzim etmektedir. "Devletin eğitim sisteminin laik olduğu" ifadesi örgün eğitime dinin temel ilkeleri ya da dinî uygulamalara göre şekil verilemeyeceği, ikisinin farklı alanlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu fıkra Azerbaycan eğitim sisteminin seküler bir şekilde dizayn edilmesini gerektirmektedir. Buna göre dinî metin veya kaynakları esas alarak, dinî metinlerdeki ilkelere referansta bulunarak bir eğitim sistemi kurgulamak mümkün değildir. Bununla birlikte eğitim sisteminin millî/manevi değerlere göre yapılması hedefi dinî değerlerin millî değerler düzleminde denkleme katılmasını gerektirebilir. Dolayısıyla millî değerlerle dinî değerlerin pek çok açıdan örtüştüğü düşünüldüğünde her ne kadar dinî metinlere atıfta bulunarak bir eğitim sistemi inşa etmek mümkün görünmese de dinin temel esasları ve ruhunu yansıtan millî/manevi değerlerin eğitim sisteminde belli ölçüde yön verici olması kaçınılmazdır. Sonuç olarak devletin eğitim sisteminin laik olmasının dinî değerlerin eğitim sistemi içerisinde yer almayacağı anlamına gelmediği vurgulanabilir. Zaten din özgürlüğünü düzenleyen ilgili kanunlarda da din ile eğitimin ayrı olduğu belirtilmiş ve din eğitiminin hangi şartlara göre sağlanacağını sınırları ayrıntılı biçimde gösterilmiştir.

Eğitim hakkıyla ilgili 42. maddede ise şu fıkralar yer almaktadır:

- Her vatandaşın eğitim alma hakkı vardır.
- Devlet parasız ve zorunlu ilköğretimi sağlar.
- Eğitim sistemi devlet denetimi altındadır.
- Devlet, özel yetenekli kişilerin maddi olanaklarına bakılmaksızın eğitimlerine devam etmelerini sağlar.

²² Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", 119.

²³ Cengiz Murselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2015), 131.

- *Devlet eğitimin asgari standartlarını belirler.*²⁴

Yukarıdaki maddeyle devlet zorunlu eğitime herkesin ücretsiz bir şekilde ulaşmasını garanti altına almıştır. Bunun yanında eğitimin temel standartlarının belirlenmesi ve eğitim sisteminin denetlenmesi de devletin görevidir. Bu denetim görevi eğitim faaliyetlerinin Anayasa ve ilgili kanunlara uygun bir şekilde icra edilmesinin güvencesidir.²⁵

Vicdan özgürlüğüyle ilgili 48. madde ise şöyledir:

1-Herkesin vicdan özgürlüğü vardır.

2-Herkesin dinle olan ilişkisini belirleme, tek başına veya başkaları ile birlikte bir dine inanma veya hiçbir dine inanmama, inancını ifade etme ve yayma hakkı vardır.

3-Dinî törenlerin yerine getirilmesi, kamu düzenini bozmadığı veya toplumsal ahlaka aykırı olmadığı sürece serbesttir.

*4-Dinî itikat ve inanç hukuka aykırılığı haklı kılmaz.*²⁶

Bu maddenin üçüncü fıkrasıyla kamu düzenine, toplumsal ahlaka ve hukuka aykırı olmamak koşuluyla halkın inanç ve inancının gereklerini yerine getirme özgürlüğüne sahip olması anayasal seviyede güvence altına alınmıştır. Bu durumda herkes temel hukuk bilgisinin yanında toplumsal ahlâk kurallarını bilmek ve bunlara aykırı hareketlerden kaçınmakla yükümlüdür. Elbette bu yeterliğe sahip olmak bireylerin toplumsal ahlâk kurallarını öğrenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede bu fıkranın uygulanabilmesi, ahlâk eğitimi zorunlu kılmaktadır. Ancak burada tartışılması gereken asıl mesele hangi davranışların veya dinî uygulamaların toplumsal ahlâk anlayışına aykırı olduğunun nasıl tespit edileceğidir.

48. maddenin ilk iki fıkrasında din ve vicdan özgürlüğü hakkı net bir şekilde ifade edilirken üçüncü ve dördüncü fıkralar bazı sınırlamalar getirmektedir. Dördüncü fıkradaki sınırlama hukuk çerçevesinde olduğundan belli bir noktaya kadar yoruma açıktır. Dinî inançlardan kaynaklanan davranışların hukukî zeminle sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Ancak üçüncü fıkradaki kamu düzenini bozmama ve toplumsal ahlaka aykırı olmama şartları geniş bir yorum alanına sahiptir. Hangi dinî törenler kamu düzenini bozduğu gerekçesiyle yasaklanacaktır? Hangi dinî uygulamalar toplumsal ahlaka aykırı kabul edilebilir? Bir dinî uygulamanın toplumsal ahlaka aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanması din ve vicdan özgürlüğünü sınırlamak anlamına gelmez mi? Bu çerçevede birinci ve ikinci fıkralarda vicdan özgürlüğü teminat altına alınırken üçüncü ve dördüncü fıkralarda yoruma açık sınırlandırmalar getirilmektedir.

Bu üç madde dışında eğitimin yasal temelleri bağlamında değerlendirilebilecek başka Anayasa maddeleri de vardır. Mesela Anayasa'nın 5. maddesine göre "Azerbaycan halkı birdir. Halkın birliği Azerbaycan devletinin temelini oluşturmaktadır." Eğitim sistemi ve din eğitimi faaliyetlerinin temel çerçevesi bu ilkeye göre

²⁴ Ergül - Abdullayev, "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası", 234.

²⁵ Bu çalışmanın kapsamında yer almamakla birlikte özel yetenekli kişilerin tespitinin ve eğitimi için gerekli birimlerin kurulması ve çalıştırılmasının anayasal bir görev olarak ön plana çıkması dikkat çekmektedir.

²⁶ Ergül - Abdullayev, "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası", 235.

şekillendirilmektedir. Halkın birliği ve bütünlüğüne katkı sağlayacak, ortak noktaları nazara veren, farklılıkları zenginlik gören bir anlayış eğitim faaliyetlerinin arka planını oluşturmaktadır. Yine Anayasanın 7. maddesi Azerbaycan devletinin laik bir cumhuriyet olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla devlet mensup olduğu din veya inanç sebebiyle herhangi bir gruba ayrıcalık tanıyamaz. Farklı din mensuplarına aynı veya benzer hakları sunar.

Anayasa'nın 12. maddesinde ise insan ve vatandaşlık hak ve özgürlüklerinin sağlanmasını devletin en yüksek amacı olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda vatandaşların eğitimle ilgili haklarının sağlanması ve gözetilmesi devletin temel sorumlulukları arasında görülmektedir. Nitekim Anayasa'nın 16. maddesinde de devletin eğitimin, kültürün, sanatın ve bilimin gelişmesine yardım edeceği, halkın maddi-manevi mirasını koruyacağı belirtilmektedir.

Ayrıca Anayasa'nın 17. ve 34. maddeleri çocukların eğitimiyle anne babanın ilgilenmesinin bir ödev olduğunu vurgulamaktadır. Ebeveynin bu sorumluluğu yerine getirip getirmediği devlet tarafından gözetlenmektedir. Ebeveynin bu sorumluluğunun yanında hakları da bulunmaktadır. Nitekim 34. maddenin devamında çocukların ebeveynine saygı göstermesi ve yaşlandıklarında onlara bakması temel bir ödev olarak zikredilmektedir. Elbette bütün bu hak ve sorumlulukların yerine getirilebilmesi eğitim sistemi veya modelinde bu değerlere yer verilmesi, dahası bu değerlere göre bir model geliştirilmesiyle mümkündür.

Anayasa'nın 47. maddesi ise düşünce ve ifade özgürlüğüyle ilgilidir. Bu maddeye göre herkes düşünce ve ifade özgürlüğüne sahiptir. Hiç kimse düşünce ve inançlarını açıklamaya veya onlardan vazgeçmeye zorlanamaz. Bu bağlamda eğitim sistemi içerisinde herhangi bir dinin veya ideolojinin propagandasını yapmak, öğrencileri belli bir dünya görüşünü benimsetmeye çalışmak anayasaya aykırıdır. Nitekim söz konusu maddenin devamında çekişme ve düşmanlık uyandıran her türlü propaganda yasaklanmıştır.

3.2. Dinî İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun

Dinî İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun²⁷ 20 Ağustos 1992'de kabul edilmiştir. Bu kanunla dinî inançlarla ilgili oldukça önemli haklar tanınmıştır. Kanunun ilk dört maddesiyle halkın dinle olan münasebetini özgür bir şekilde belirleyebileceği, herkesin herhangi bir inancı seçme konusunda tamamen özgür olduğu ve inancının gerektirdiği davranışları sergilemekte serbest olduğu garanti altına alınmıştır. Bunlarla birlikte sosyal adaleti ve bütünlüğü korumak esas olduğundan, düzenin korunmasına engel olabilecek herhangi bir dinî içerikli faaliyete izin verilemeyeceği de kayıt altına alınmıştır.²⁸

Söz konusu kanunun "devlet ve dinî kurumlar"²⁹ başlıklı 5. maddesinde ise şu hususlar ifade edilmektedir:

²⁷ Azerbaycan Türkçesinde "Dini İtikat Azatlığı Hakkında Kanun" şeklinde ifade edilmektedir.

²⁸ "Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun (Dini etiqad azadlığı haqqında)", <https://e-qanun.az/framework/7649> (Erişim 28 Mayıs 2022).

²⁹ Dinî kurumlar derken dinî gruplar kastedilmektedir.

- *Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din ve dinî kurumlar devletten ayrıdır (bağımsızdır).*
- *Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yerine getirilmesini dinî kurumlara havale etmez ve onların faaliyetine karışmaz.*
- *Bütün dinler ve dinî kurumlar kanun karşısında eşittir. Hiçbir din ve dinî kurumun diğerlerinden üstünlüğü yoktur. (Hepsi eşittir.)*
- *Dinî kurumlar içtimaî hayatta iştirak etmek ve basın-yayın araçlarından faydalanmak haklarına sahiptir.*
- *Dinî kurumlar siyasi partilerin faaliyetine katılmaz ve onlara maddi yardımda bulunamazlar.*
- *Dinî kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kanunlarına göre hareket eder ve mesuliyet taşırlar.³⁰*

Yukarıda açık bir şekilde ifade edildiği üzere devlet dinî kurumları kendinden ayırmıştır. Bununla birlikte dinî grup ve kurumların yetki alanlarını belirleyerek bunların, toplumun sosyal refah ve ihtiyacına yönelik korunup geliştirilmesine imkân sağlamayı amaçlamıştır.³¹ Yine devletin bütün dinî kurumlara eşit muamele göstereceği, kanun karşısında birinin diğerinden üstün tutmayacağı vurgulanmaktadır. Ancak söz konusu dinî kurumlardan devletin laiklik ve devletçilik gibi temel prensiplerine riayet ederek dinî tekebbür ve radikalizmden uzak durmaları istenmektedir. Bütün dinî kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kanunlarına göre hareket etmekle mesuldür. Bu çerçevede laik, demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti din, vicdan ve ifade hürriyetini korumak için gerektiğinde dinî grup veya faaliyetlere yasal sınırlamalar koyabilir. Mesela önceden Azerbaycan vatandaşı olmayan yabancıların dinî etkinlikler gerçekleştirmesi mümkünken; 1996'dan sonra bazı yabancı dinî yapıların farklı ajandalarının olması gerekçesiyle faaliyetlerinin yasaklanması kararı alınmıştır.³² Bu kararın arka planı incelendiğinde dinî alandaki boşluğu iyi değerlendiren bazı dinî grupların devletin düzenine zarar verebilecek faaliyetlerde bulunmasının verdiği rahatsızlık dikkat çekmektedir. Böylece yabancı vatandaşlara dinî inançlarını yayma faaliyetleri yasaklanıp yabancı dinî edebiyata bazı sınırlandırmalar getirilmiştir.³³

Azerbaycan Cumhuriyeti Dinî İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanunname'nin 6. maddesinde din eğitim-öğretimi şu ifadelerle teminat altına almıştır: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde eğitimin dinden ayrı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte ilahiyat, din idraki, dinî felsefi dersler, mukaddes dinî kitapların esasları ve içeriklerini tanımak gibi konular eğitim kurumlarının ders programlarına dâhil edilmiştir. Vatandaşlar istedikleri dilde ferdî veya başkaları ile birlikte din eğitimi alabilirler. Dinî kurumlar kendi nizamnamelerine uygun bir şekilde vatandaşların dinî eğitimi için, eğitim kurumları ve grupları oluşturabilir, bu eğitim için onların yetkisine verilmiş olan mülkleri de kullanabilirler."³⁴

Yine söz konusu Kanunname'nin 6. maddesine göre eğitim kurumları

³⁰ "https://e-qanun.az/framework/7649".

³¹ Murselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", 132.

³² "https://e-qanun.az/framework/7649".

³³ Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", 109.

³⁴ "https://e-qanun.az/framework/7649".

müfredatlarında dinle ilgili konulara yer verebilir. Kanun'dan anlaşıldığı üzere, dinin okuldan ve resmî eğitim sisteminden ayrı olması, prensip olarak okullarda din eğitimi yasaklamamaktadır. Nitekim çeşitli derslerde (Hayat Bilgisi, İnsan ve Cemiyet) dinlerin inanç esasları, ibadet çeşitleri ve tarihsel serüveni hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği üzere laik bir devlette dinle ilgili konulara yer verilirken benimsetmeyi amaçlayan bir yaklaşımla değil eğitsel veya karşılaştırmalı bir bakış açısıyla hareket edilmesi beklendiği unutulmamalıdır. Ancak sonuç olarak şimdiye kadar örgün eğitimde, din eğitiminin ayrı bir ders olarak okutulması konusunda somut bir adım atılmamıştır.³⁵ Burada şu hususa işaret etmek anlamlı olacaktır. Zorunlu din eğitimi konusunda Türkiye veya Azerbaycan gibi laik, seküler eğitim sistemine sahip ülkelerde ilginç bir durum karşımıza çıkmaktadır. Öğretim faaliyetlerinde herhangi bir değer, dinî değer olarak benimsenmesi istendiğinde yasal olarak sorun teşkil edebilecekken millî değer olarak benimsenmesi yasal olarak veya toplumun birlik ve beraberliği için elzem görülmektedir. Bu duruma Türkiye ve Azerbaycan gibi millî-manevi değerleriyle dinî değerleri iç içe geçmiş, dinini millî-manevi serveti olarak gören toplumlarda daha sık rastlanmaktadır. Bu bağlamda din dersinin zorunlu olarak verilmesi, millî-manevî değerlerin gelecek nesillere aktarımı açısından temellendirilebilir.

Dinî İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanun'un 7. maddesine göre dinî kurumlar, "vatandaşların dinî itikat ve özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi ve dini yaymak için kurulmuş gönüllü teşkilatlar" olarak tanımlanmaktadır. Bu madde çerçevesinde dinî kurumlar dini yaymak için din eğitimi faaliyetlerinde bulunabilmektedir. Ülkemizdeki derneklere benzetebileceğimiz bu dinî kurumlar belirlenmiş yasal çerçeve içerisinde bütün yaş gruplarına yönelik yaygın din eğitimi faaliyetlerinde bulunabilme hakkına sahiptir. Bu çerçevede yaygın din eğitimi kapsamında Azerbaycan vatandaşlarının din eğitimi hizmetlerine ulaşmalarında kolaylık sağlandığı ifade edilebilir.

4. Din Eğitimiyle İlgilenen Kurumlar ve Faaliyetleri

Sovyetler Birliği idaresi altında uzun yıllar yaşamış olmanın bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'da din-devlet ilişkilerinin hukuksal ve kurumsal yapılanması sürecinde önemli etkileri vardır. Dinî kurumların yapılanması da bu süreçteki tecrübelerle yakından ilişkilidir. Ayrıca günümüzde laikliği ve demokrasiyi benimseyen devletler dinî bilginin üretimi ve yaygınlaştırılması meselesinde oldukça hassas davranmaktadır. Toplumsal hayata yön verme potansiyeli bulunan dinî alanda devletin temel ilkeleriyle çatışmayacak kurumların söz sahibi olması istenmektedir. Nitekim Azerbaycan'da halkın dinî konulardaki ihtiyaçlarıyla daha genel ifade etmek gerekirse din işleriyle ilgilenen iki kurum bulunmaktadır. Bunlar, Din İşleri Devlet Komitesi ve Kafkasya Müslümanları İdaresi'dir.

Azerbaycan'da dinî grupların ve ibadet yerlerinin dinî radikalizmden uzak olması ve denetim altında tutulması devletin benimsediği temel ilkelerin bir gereği olarak değerlendirilmektedir. Bu görevi icra edecek temel dinî kurum Din İşleri

³⁵ Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", 110.

Devlet Komitesi'dir. Ancak tarihi daha eskiye dayanan Kafkas Müslümanları İdaresi'nin de bu görevin yerine getirilmesinde sorumlulukları bulunmaktadır. Dolayısıyla halka din hizmeti sunulması için iki resmî kurumun söz sahibi olduğu görülmektedir.³⁶

Bağımsızlık sonrası dine yöneliş artmasıyla cami ve mescitlerin sayısında da bir artış gözlemlenmiştir. Dinî Komite'nin verdiği istatistiklere göre Azerbaycan'da kayıt altına alınmış 909 dinî icma (kurum) bulunmaktadır. Bunlardan 877'si Müslümanlara aittir. Ayrıca yine istatistiklere göre ülkede toplamda 2250 cami ve mescit bulunmaktadır.³⁷

4.1. Din İşleri Devlet Komitesi

Din ile devlet ilişkisini belirlemek, kontrol altına almak ve devletin dinî kurumlarla ilgili politikalarını uygulamak amacıyla 21 Haziran 2001 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komitesi³⁸ kurulmuştur. Bu kurum dinle ilgili faaliyetlerde devlet politikasını uygulayan merkezi yürütme organıdır. Anayasa'nın 48. maddesinde vurgulanan din özgürlüğünün uygulanması için uygun koşulların oluşturulmasıyla ilgilenir. Komitenin din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi ve yürütülmesini, dinî geleneklerin hoşgörü temelinde korunması, din eğitimiyle ilgili çalışmalar yapılması, dinî yayınların kontrol edilmesi, dinî kurumların faaliyetlerinin takibi ve radikal faaliyetlerin önlenmesi, tartışmalı dinî meselelerin çözümü gibi pek çok konuda yetkileri bulunmaktadır. Dinî Komitenin başında Mübariz Kurbanlı bulunmaktadır.³⁹

Yukarıda kısaca değinilen Dinî Komite'nin görev ve sorumluluk alanı oldukça geniştir. Öncelikle Anayasada bahsi geçen din özgürlüğünün uygulanması için uygun koşulları hazırlanmasını, dinî faaliyetlerin yasalara ve devlet siyasetine uygun bir şekilde yürütülmesini sağlar. Bütün dinî faaliyetleri (diğer dinler dâhil) kontrol eder ve kayıt altına alır. Din eğitimiyle ilgili bütün faaliyetleri, kurumları ve kuruluşları devlet adına denetler.⁴⁰ Dinî kurumların kanunlara uygun bir şekilde kurulması ve toplum tarafından tanınmasına yardımcı olur. Millî-manevi değerlerin aktarılması ve dinî radikalizmle mücadeleyle ilgili proje ve faaliyetler gerçekleştirir.⁴¹ Dinî faaliyetlerin zararlı ve faydalı yönlerini araştırıp zararlı faaliyetleri önlemek için girişimde bulunur. Dinî kurumların tartışmalı faaliyetlerini devleti temsil ederek çözüme kavuşturur. Yabancı ülkelerin dinî kurum ve teşkilatlarıyla ilişki kurar ve iş birliği yapar. Böylece onların tecrübelerinden istifade eder. Yabancı ülkelere yüksek din öğretimi tahsili almak üzere öğrenci gönderimine rehberlik eder. Bu öğrencilerin karşılaştıkları problemleri çözmelerine yardımcı olur. Hac işlerinin

³⁶ "Kafkasya Müslümanları İdaresi Resmi Sitesi 'Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə", <http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az&sectionid=100&id=160> (Erişim 28 Mayıs 2022); "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi", <https://scwra.gov.az/az/view/pages/90> (Erişim 28 Mayıs 2022).

³⁷ "Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər (Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi)", <https://scwra.gov.az/az/view/pages/284/> (Erişim 27 Mayıs 2022).

³⁸ Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında kısaca "Dinî Komite" olarak yazılacaktır.

³⁹ "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi".

⁴⁰ Murselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", 143-145.

⁴¹ "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi".

yürütülmesinde, hacı adaylarının belgelerinin hazırlanmasında yardımcı olur. Dinî konularla ilgili konferans ve seminerler düzenleyerek halkın aydınlatılması ve dinî radikalizmle mücadele edilmesine katkı sağlar.⁴²

Dinî Komite'nin resmî sayfasına bakıldığında din-devlet ilişkilerinde Azerbaycan modelini uluslararası camiada tanıtmaya ve teşvik etmeye gibi bir misyon üstlendiği de anlaşılmaktadır.⁴³ Bu noktada Azerbaycan'ın kendine özgü bir din-devlet ilişkisi modeli olup olmadığı meselesinin araştırılmaya değer bir konu olduğu söylenebilir. Bu çerçevede din-devlet ilişkilerinde özgün bir Azerbaycan modeli olduğunu söyleyen Dinî Komite bu modeli betimleyen projeler gerçekleştirerek uluslararası alanda tanıtılabilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 9 Şubat 2018 tarihli kararına göre, Dinî Komite bünyesinde Azerbaycan halkının tarihi geleneklerine dayalı yüksek bir dinî ve manevi ortamın korunması ve geliştirilmesini, dinî faaliyetlerin düzenlenmesi alanında yüksek nitelikli personel yetiştirilmesini sağlamak için Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü kurulmuştur.⁴⁴ Böylece din eğitimi alanında istihdam edilecek yüksek nitelikli personeli yetiştirmek için yurtdışına eleman gönderme ihtiyacının kademeli olarak ortadan kaldırılması hedeflenmektedir.

4.2. Kafkas Müslümanları İdaresi

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya bölge nüfusunun çoğunun Müslüman olduğu Kafkasya'yı ele geçirmiştir. Bölgeyi ele geçirince 1823 yılında Tiflis şehrinde Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresini kurmuştur. Müslümanların yaşadığı Azerbaycan topraklarını idare etmek isteyen Rusya ilk olarak kendi kontrollerinde olan bir dinî kurum ihlas ederek din adamları kanalıyla halkı kontrol altına almayı planlamıştır. Bu plan kapsamında Şiiiler için şeyhülislamlık, sünniler için müftülük kurulmuştur. Bu kurumlar valiliğe dolayısıyla İçişleri Bakanlığına bağlı olarak görevini yerin getirmiştir. 1920-1944 yılları arası Sovyet istilası döneminde kapatılan kurum 1944 yılında yeniden tesis edilmiştir. 1991 yılından sonra ise Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanmasıyla bu kurum Kafkasya Müslümanları Dinî İdaresi ismiyle faaliyetlerine devam etmektedir.⁴⁵

Yasalara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren İslamî dinî kurumlar⁴⁶ Kafkas Müslümanları İdaresine bağlıdırlar.⁴⁷ Dinî İtikat Özgürlüğü

⁴² Ganbarov, *Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik*, 127.

⁴³ "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi".

⁴⁴ "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin Resmi Sitesi".

⁴⁵ "Kafkasya Müslümanları İdaresi Resmi Sitesi 'Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə'".

⁴⁶ Azerbaycan'da genel olarak dinî merkez ve idareler, dinî eğitim kurumları, dinî icmalar ve onların cami, mescit gibi birimleri dinî kurumların kapsamına girmektedir. Bu ibadet yerlerinde görev yapan din görevlileri yerel yürütme organının bilgisi dâhilinde Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi tarafından belirlenir.

⁴⁷ Kafkas Müslümanları Dini İdaresine bağlı kurumlardan biri de medreselerdir. Yüksek Din Öğretimi için alt yapı oluşturmak isteyen bireyler bu medreselerde (Şeki ve Aliabad İslam Medreseleri gibi) eğitim alabilmektedir. Bu medreselerde temel dini bilgilerin yanı sıra hafızlık ve Arapça eğitimi verilmektedir. Eğitim programlarının belirlenmesinde Kafkas Müslümanları İdaresi söz sahibidir. Medreselerin ana hedefi din görevlisi yetiştirmek olup buralardan mezun olan öğrencilerin bir kısmı yüksek din öğretimine devam etmektedir.

Kanunu'nun 7. maddesine göre Azerbaycan'da faaliyet gösteren İslam dini kurumları bu idareye yaptıkları din eğitimi faaliyetleri hakkında rapor vermelidir. Kanunun 8. maddesinde, ülkede İslam dinine ait ibadet yerlerine rehberlik edecek din hizmetlilerinin Kafkasya Müslümanları İdaresi tarafından tayin edileceği belirtilmektedir.⁴⁸ Kanun'un 12. maddesi ise bütün dinî kurumların, ancak ilgili yürütme makamına kayıt yaptırdıktan ve dinî kurumların devlet siciline girdikten sonra faaliyet gösterebileceğini vurgulamaktadır. Dinî topluluklar, ancak bu kanunda belirlenen şekilde din adamı atandıktan sonra, devlet kaydına sunulan bilgilerde yasal adres olarak belirtilen dinî ibadet yerlerinde dinî faaliyetlerde bulunabilirler.⁴⁹

Her ne kadar Dinî İtikat Özgürlüğü Kanunu'nun Kafkas Müslümanları İdaresine geniş yetkiler verdiği düşünülse de günümüzde Dinî Komite'ye din eğitimi alanında daha fazla söz hakkı verilmek istendiği Kafkas Müslümanları İdaresi'nin bu alandaki etkisinin azaltılmaya çalışıldığı söylenebilir. Nitekim ülkedeki tek yüksek din öğretimi veren fakültenin Dinî Komite'ye bağlı olması, din hizmetlerinin alanında istihdam edilecek personelin daha çok bu fakülteden mezun olanlar arasından tercih edilmesi bu kanaati güçlendirmektedir.

5. Azerbaycan'da Din Eğitimi Politikaları

Kendi dinî anlayışını ortaya koyamayan, kendi din alimini yetiştiremeyen, din hizmetlerini millî ve manevi değerleri gözeterek yürütecek kurumlara sahip olmayan devletler yabancı devletlerin ve örgütlerin etkilerine açık bir konumdadır. Millî ve manevi değerlerini korumak isteyen bir ülke din hizmetlerinde istihdam edilecek kişileri ve din dersi verecek öğretmenleri kendi topraklarında yetiştirmelidir. Başka ülkelerde eğitim alan kişilere din hizmetlerini veya dinî alanı teslim etmek telafisi güç problemlerin doğmasına zemin hazırlayabilecektir. Bu hususların farkında olan Azerbaycan devleti kendi din eğitimcilerini yetiştirmek ve vatandaşlarına bu şekilde din eğitimi imkânı sağlamak için çeşitli faaliyetler yürütmektedir.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan devletinde ilk yapılması gereken işlerden biri millî birlik ve beraberliği güçlendirecek eğitim politikalarını uygulamaya koymak olmuştur. Bu politikalar belirlenirken Anayasa gereği milliyetçilik, demokrasi ve laiklik gibi ilkelerin çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket edilmesi gerekmiştir. Böylece bağımsızlık öncesindeki komünist sistemin temel ilkeleriyle uyumlu müfredat yerini millî ve manevi değerleri merkeze alan bir programa bırakmıştır.

Azerbaycan'ın -tıpkı Türkiye gibi- din eğitimi konusunda Avrupa Birliği ülkelerindeki uygulamaları görmezden gelmesi mümkün değildir. Bu bağlamda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin din eğitimiyle ilgili vermiş olduğu hükümler ve bu konudaki bakış açısı temel haklar ve özgürlükler açısından da yol gösterici olarak görülebileceği için bir şekilde gündeme gelmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Avrupa Konseyi veya Avrupa Birliği kurumlarının kararları ve bakış açısı temel olarak kabul edildiğinde din eğitiminin özgürlüklere aykırı olmaması, vicdan ve düşünce özgürlüğünün korunması, bireylerin dinî uygulamaları yerine getirmeye

⁴⁸ "https://e-qanun.az/framework/7649".

⁴⁹ "Kafkasya Müslümanları İdaresi Resmi Sitesi 'Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə'".

zorlanmaması, eleştirel ve çoğulcu bir anlayışla işlenmesi gerekmektedir. Ayrıca din eğitiminin anne babanın inancına veya ideolojisine muhalif olmaması da temel esaslardan bir tanesidir.⁵⁰ Her ne kadar yukarıda sıralanan hususlar yoruma açık yönler barındırsa da Batılı ülkelerin değerleri ve sahip olduğu kriterler nesnel ve objektif kabul edildiğinde eğitim politikalarına buna göre yön verme zorunluluğu kendini hissettirmektedir. Bu çerçevede Batılı devletlerin uygulamaları esas alınınca Azerbaycan'ın din eğitimi politikaları geliştirirken yerel ve küresel pek çok dengeyi gözeterek hareket etmesi icap etmektedir.

Azerbaycan'daki din eğitimi faaliyetleri örgün ve yaygın din eğitimi faaliyetleri olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir. Laik bir devlet olan Azerbaycan'da insanların dinî bilgiye duydukları ihtiyaç büyük oranda özellikle merkezi şehirlerde kurulan cami, Kur'an kursu, medrese gibi yaygın din eğitimi kurumları vasıtasıyla giderilmektedir.⁵¹ Nitekim ilgili kanunlara bakıldığında dinî kurumların devletten izin alarak Kur'an öğretmek için kurs açabileceği görülmektedir. Daha önce değinildiği üzere din eğitimi ihtiyacının karşılanması görevi devlet tarafından dinî kurumlara verilmekle birlikte sıkı bir denetim söz konusudur. Bunların dışında yazılı ve görsel medya da din eğitimi ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlamaktadır.⁵²

Örgün din eğitimiyle ilgili değerlendirmelere zorunlu din dersi meselesi ile başlanabilir. Azerbaycan'da devlet okullarında zorunlu din dersi yoktur. Ayrıca devlet okullarında dinî öğrenmeye ya da mezhebe dayalı bir din eğitimi verilmemektedir. Ancak eğitsel veya karşılaştırmalı din eğitiminin devletin seküler yapısı açısından bir problem teşkil etmediği söylenebilir. Ayrıca tarihi, kültürel, sosyal bir olgu olarak, felsefi bir yaklaşımla dine veya din eğitimine yer verilmesi öğrencinin gelişimi açısından son derece faydalı bulunması, bu çerçevede sunulan bir din eğitiminin bireysel kazanımların yanı sıra toplumsal düzenin korunmasına da katkı sağlaması dikkate alınarak dinle ilgili bilgilere edebiyat, tarih gibi farklı derslerde yer verilmesinde de bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.

Zorunlu bir din dersi olmadığından ve yaygın din eğitimi faaliyetlerinden halkın küçük bir kısmı faydalandığından Azerbaycan vatandaşlarının çoğunun herhangi bir din eğitimi alamadığı söylenebilir. Hâlbuki bireylerin toplumun kültürünü ve değerlerini öğrenmeleri, toplumsal uyuma katkı sağlanması için bir kültür dersi olarak din dersleri verilmelidir.⁵³ Bunun yanında Ortadoğu coğrafyasındaki mezhepsel çatışmalar ve savaşlar dikkate alındığında din eğitimi meselesinin bir güvenlik meselesi olduğu da oldukça açıktır. Dolayısıyla din eğitimi ihtiyacının sağlıklı, doğru ve güvenilir bir şekilde karşılanması için devlet tarafından ve devletin kontrolüyle verilmesiyle gerektiği ifade edilebilir.

Sorunlu görülen dinî anlayışların engellenmesi için zorunlu din eğitimi uygulamalarının katkı sağlama potansiyeli olmasına rağmen Azerbaycan'da din eğitimi

⁵⁰ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005), 108.

⁵¹ İslam Musayev, "Azerbaycan Ailesinde Dinî Hayat ve Din Eğitimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (01 Ocak 2013), 177.

⁵² "https://e-qanun.az/framework/7649".

⁵³ Bu noktada din dersinin yanında hayat bilgisi, tarih, edebiyat, bilim tarihi, dinler tarihi, medeniyetler tarihi gibi farklı dersler kapsamında dinin yeri ve önemi ele alındığında benzer kazanımlar elde edilebilir.

politikaları gönüllülük esasını temel almaktadır. Din derslerini okutacak hoca eksikliğinden dolayı din derslerinin zorunlu olarak verilmediği düşüncesi kısmen doğru olsa da kanaatimizce din eğitiminin zorunlu olarak okutulmamasının temel sebebi bu eğitimin isteğe bağlı bir alan olarak görülmesidir.

Azerbaycan'ın iç durumu üzerinde Türkiye'nin büyük etkisi vardır.⁵⁴ Bu etkiyi takip edilen eğitim ve din eğitimi politikalarında da görmek mümkündür. Türkiye'de din dersi anayasal olarak zorunlu olmasına rağmen bu zorunluluk din dersinin içeriğinden dolayı hâlâ tartışılan bir konudur.⁵⁵ Azerbaycan'ın Türkiye'deki eğitim politikalarını yakından takip ettiği ve iki ülkedeki eğitimcilerin aynı dili konuşmanın vermiş olduğu avantajla güçlü bir iletişime sahip olduğu düşünüldüğünde⁵⁶ Azerbaycan'ın okullarda zorunlu din dersi verilmesi konusunda somut adım atmakta acele etmeyeceği, bu konuyla ilgili farklı seçenekleri de hesaba katacağı söylenebilir.

Son yıllarda önemli gelişmelerin yaşandığı yüksek din öğretimine baktığımızda şu hususlar dikkat çekmektedir. 2018 öncesinde Azerbaycan'da iki yüksek din eğitimi kurumu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi bağımsızlığın ilk yıllarında kurulan Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olup Türkiye Diyanet Vakfı tarafından desteklenmekteydi. Finansal desteğe ek olarak henüz ilahiyat alanında yetişmiş akademisyenleri olmayan Azerbaycan'a Türkiye'den ilahiyat alanında yetişmiş akademisyenler hocalık yapma üzere gönderiliyordu. İkinci yüksek din eğitimi kurumu ise Kafkas Müslümanları İdaresine (Şeyhülislamığa) bağlı Bakü İslam Enstitüsü idi.⁵⁷ Bu enstitüde ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmesi hedefleniyordu. Bunlardan ilkinin başka bir ülke tarafından finanse edilmesi ve aha çok Sünnilere hitap etmesi eleştiri konusuydu. İkincisi ise Şii yönelimli olması, hocalarının akademik yeterlikleriyle ilgili şüphelerin bulunması ve bazı rüşvet iddiaları nedeniyle eleştiri konusuydu. Bu çerçevede iki yüksek din eğitimi kurumu da Şii ve Sünnilerin hepsini kucaklayacak bir merkez olarak görülüyordu. Nihayetinde 2018 yılında yukarıda zikredilen iki yüksek din eğitimi kurumu da kapatılmıştır. Bunların yerine günümüzde Azerbaycan'da tek yüksek din eğitimi kurumu olan Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü kurulmuştur.⁵⁸ Enstitünün internet sitesine bakıldığında Diyanet Vakfı tarafından desteklenen Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin

⁵⁴ Eske van Gils, *Azerbajjan and the European Union* (New York: Routledge, 2020), 232.

⁵⁵ 28 Temmuz 2022 tarihli Resmî Gazete'de yer alan Anayasa Mahkemesi Kararı'na bakılabilir.

⁵⁶ Elsavar Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006), 177.

⁵⁷ Kapatılan Bakü İslam Enstitüsü Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlıydı. Yeni kurulan Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü ise Dinî Komiteye bağlıdır. Dolayısıyla devletin Kafkas Müslümanları İdaresinin yüksek din öğretimindeki etkisini azaltılmaya, Dinî Komitenin bu alanda daha etkin olmasını sağlamaya çalıştığı söylenebilir.

⁵⁸ Bu yüksek eğitim kurumuna öğrenci alınırken iki aşamalı bir süreç uygulanmaktadır. Birinci aşamada öğrencilerin tarih, coğrafya ve edebiyat gibi alanlardaki yeterliklerini ölçen genel sınavdan yeterli puanı almaları beklenmektedir. Birinci aşamada gereken puanı alan öğrenciler ikinci aşamada mülakata alınmaktadır. Mülakatta öğrencilerin yüksek din eğitimiyle ilgili becerileri, öğrencilerin psikolojilerinin böyle bir eğitim için uygun olup olmadığı (toplumdaki farklı inançlara hoşgörü durumları gibi) ve ahlaki tutum ve davranışlarıyla ilgili yönleri değerlendirilmektedir.

enstitünün kuruluşunda temel rol oynadığının açıkça ifade edildiği görülmektedir.⁵⁹

Enstitü isimlendirilirken İslam kavramı yerine ilahiyatın tercih edilmesi yürütülen din eğitimi politikalarının yönüyle ilgili bir işaret olarak değerlendirilebilir. İslam Enstitüsü yerine İlahiyat Enstitüsü olarak isim verilmesi daha kuşatıcı olması bakımından da devletin eğitim politikalarıyla uyum arz etmektedir. Yine enstitüde Şii ve Sünni öğrenciler aynı sınıflarda eğitim alacağı için hocaların deskriptif bir yöntemle hareket etmesi beklenmektedir.

Devletin finanse ettiği Azerbaycan İlahiyat Enstitüsünde görev yapacak akademisyenlerin seçiminde devletin temel eğitim politikaları ve hassasiyetleri belirleyici olmakta, belli dengeler dikkate alınmaktadır. Şiilerin ve Sünnilerin birlikte yaşadığı bir coğrafyada akademisyenlerden toplumun bütün kesimlerini kucaklayıcı bir tutuma sahip olmaları beklenmektedir. Dolayısıyla alanında ne kadar iyi olursa olsun mezhepçilik yapan ya da belli bir mezhebin görüşlerini esas kabul eden bir akademisyenin enstitüde görev alması mümkün değildir. Bu bağlamda Irak, Suriye, Yemen gibi yakın coğrafyada bulunan ülkelerdeki mezhep çatışmaları, Müslümanların birbiriyle savaşması Azerbaycan'ın din eğitimi politikalarını belirlerken çok daha dikkatli hareket etmesini ve Şiilerle Sünniler arasında bir çatışma ortamı oluşmaması için gerekli önlemleri almasını zorunlu kılmaktadır.

Toplumun bütün kesimlerini kucaklayacak yüksek öğretim sisteminin işlemede Türkiye'de ilahiyat tahsili alan Azerbaycanlı akademisyenlerin önemli katkılarının olacağı öngörülebilir. Çünkü Türkiye'de laiklik ilkesini esas alan ve Türk kimliğini öne çıkaran bir eğitim sistemi kurgulanmıştır. Dahası din öğretimi verilirken Sünnileri ve Alevileri kucaklayan mezhepler üstü bir yöntemle hareket edilmektedir. Böyle bir ortamda yüksek din öğretimi tahsil eden Azerbaycanlı öğrencilerin ülkelerine döndüklerinde Sünni ve Şiilerin birlikte öğrenim gördüğü sınıflarda ihtiyaç duydukları din öğretimi ortamını oluştururken nasıl bir yöntem takip edecekleri, hangi stratejiyi takip edecekleri konularında gerekli becerilere sahip olmaları beklenebilir.

Toplumun ihtiyaç duyduğu din adamlarını yetiştirmek için yüksek din öğretimi kurumu açmanın yanında bağımsızlıktan bu yana Azerbaycan'dan binlerce öğrenci Türkiye, Mısır, İran, Suudi Arabistan gibi çeşitli ülkelere dinî tahsil almak üzere gönderilmiştir. Ancak bu öğrenciler geri döndüklerinde gittikleri ülkelerdeki dinin farklı yorumlarında kaynaklanan problemleri de beraberlerinde getirmişlerdir. Örneğin Suudi Arabistan'a gidenlerle İran'a gidenler arasında şiddete varmasa da çatışmalar yaşanmıştır. Son kertede yurt dışına yüksek din öğretimi almak üzere öğrenci göndermek yerine Azerbaycan topraklarında bu toprakların değerlerini benimseyen akademisyenler tarafından din eğitimi verilmesinin daha sağlıklı bir yol olduğu görüşü ön plana çıkmıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra demokratik bir ülke olarak halkın din eğitimine yönelik taleplerine cevap vermemezlik edemeyeceği açıktır. Ancak bu taleplere millî birlik ve beraberliği gözetererek nasıl cevap verileceği konusu

⁵⁹ "All Tarihi / Hakkımızda / Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü", <https://ait.edu.az/az/about/child-page-example-1/> (Erişim 12 Eylül 2022).

üzerinde düşünülmesi gereken bir sorundur. Bağımsızlık sonrası ortamda yeni bir kimlik inşa sürecinin başlatılması yönünden din eğitimi önemli katkılar sağlama potansiyeline sahiptir. Çünkü Müslüman halkın dinî değerleriyle millî değerleri iç içe çedir. Diğer taraftan devletin hassas olduğu konuların başında güvenlik gelmektedir. Irak, Yemen, Suriye gibi ülkelerdeki mezhepsel çatışmalar düşünüldüğünde yanlış yöntemlerle verilecek bir din eğitimi ciddi sorunlara yol açabilecektir. Bu yüzden din eğitiminin güvenlik açısından tehdit oluşturmayacak bir yaklaşımla verilmesi oldukça önemli görülmektedir.

Kültürel anlamda din ve ahlak konusunda genel bir bilgilendirmenin toplumda din üzerinden çatışmaları önleyici bir katkısı olduğu⁶⁰ kabul edilirse millî ve manevi değerleri dinle iç içe geçmiş Azerbaycan devletinin zorunlu din eğitimine olumlu yaklaşması makul görülmektedir. Aşırılık ve radikal yorumlara dayalı sağlıklı bir din anlayışının topluma ne düzeyde zarar verebileceği özellikle son zamanlarda daha iyi anlaşılmaktadır. Bu yüzden dinî yorumların geleneksel ve geleneksel olmayan şeklinde bir tasnife tabi tutulduğu Azerbaycan'da geleneksel dinî yorumların temel ilkelerinin esas alındığı bir din eğitiminin zorunlu olarak verilmesi geleneksel olmayan dinî yorumların neden olduğu yıkımı önlemede oldukça etkili olacaktır.⁶¹

Sonuç

Yaklaşık otuz yıldır bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti "Nasıl bir din eğitimi?" sorusuna cevap aramaya ve din eğitimiyle ilgili politikalarını farklı ülkelerin tecrübelerinden de istifade ederek güncellemeye devam etmektedir. Din eğitimi alanındaki hareketlilik daha çok yaygın din eğitimi ve yüksek din öğretimi alanlarında görülmektedir. Bir yandan din eğitimiyle ilgilenen kurumların görev alanları ve sorumlulukları güncellenirken diğer taraftan yüksek din öğretiminde özellikle millî hassasiyetler göz önünde bulundurularak önemli adımlar atılmaktadır. Bu çerçevede Din İşleri Devlet Komitesinin din hizmetleri alanındaki görev alanları ve sorumluluklarının arttığı, özellikle yüksek din öğretiminde ve din görevlisi istihdamı konusunda önemli sorumluluklar yüklendiği, Kafkas Müslümanları İdaresi'nin ise bu konularda daha pasif hâle getirildiği söylenebilir. Aslında takip edilen din eğitimi politikalarının temelinde millî kimliğin inşasının, millî ve manevi değerlerin içselleştirilmesinin esas alındığı görülmektedir.

Laik, demokratik bir cumhuriyet olan Azerbaycan devleti bağımsızlık sonrası ortamda halkın pek çok talep ve ihtiyacını gidermek durumundaydı. Bu ihtiyaç ve taleplerin en önemlilerinden biri din eğitimiyle ilgiliydi. Çünkü Rus yönetimi altında din eğitime yönelik faaliyetlerin çok sınırlı ve kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmesi ciddi bir boşluk oluşturmuştu. Ancak Azerbaycan halkı din eğitimi ihtiyacını karşılayacak yetişmiş hocalara, yüksek din öğretimi tahsili almış uzmanlara sahip

⁶⁰ *AİHM Kararı ve Türkiye'de Din Dersleri* (İstanbul: Ensar Vakfı Değerler Eğitim Merkezi, 2014), 4.

⁶¹ Azerbaycan'da zorunlu din dersleri uygulamaları zaman zaman gündeme gelmekle birlikte somut adımların atılmamasının laiklik ilkesiyle ilgili değerlendirmelerden kaynaklandığı da söylenebilir. Bu noktada millî-manevi değerlerin eğitimi açısından meseleye bakılırsa çözüm üretilmesi daha kolay olabilir. Din eğitimi yerine millî-manevi değerlerin eğitimini konu edinen bir yaklaşım belli bir çerçevenin dışına çıkılmasına imkân sağlayacaktır.

değildi. Bu yüzden bağımsızlıktan hemen sonra iki yüksek din öğretimi kurumu açılmış ve yurt dışına din alanında lisans seviyesinde tahsil görmek üzere öğrenci gönderilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki bağımsızlık sonrası rahat ortamda İran, Suudi Arabistan gibi ülkelerden gelen çeşitli dinî grup mensuplarının tutumları ve faaliyetleri toplumsal uyum ve düzen açısından sakıncalı bulunmuş ve bütünleştirici bir din eğitiminin gerekliliği fark edilmişti. Şiiilerin ve Sünnilerin birlikte yaşadığı bir toplumda mezhebe dayalı din eğitiminin devlet güvenliği açısından tehlikeli olması din eğitimi politikalarını oldukça hassas bir mesele hâline getiriyordu.

Azerbaycan'ın laik bir devlet olduğu Anayasasında açıkça belirtilmektedir. Yani devlet politika belirlerken ya da yasa çıkarırken herhangi bir dinî metne göre ya da ondan faydalanarak hareket etmemektedir. Bununla birlikte vicdan ve düşünce özgürlüğü, dinî inanç ve ibadet hakkı gibi temel insan hakları da anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Bu serbestlik içinde ibadet yerleri, camiler ve Kur'an kursları açılabilmiştir. Daha önce "seküler devlet-dinî politika" grubu devletler arasında yer aldığını belirttiğimiz Azerbaycan, dinî gruplara finansal desteklerde bulunmaktadır. Bu destekler Şii, Sünni, Hristiyan, Yahudi ayrımı yapılmaksızın sakıncalı görülmeyen bütün dinî gruplara verilmektedir. Bu gruplar finansal yardımlardan eşit olarak faydalandırılmaktadır. Yaygın din eğitimi faaliyetlerinin yürütülmesini sağlayan bu dinî gruplar örgün eğitim sistemi yüksek din öğretimi dışarıda tutulursa müstakil din derslerine yer verilmediği için önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlamaktadır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da laik bir devlette örgün eğitim kurumlarında din eğitimi verilir verilemeyeceği meselesinin belli bir dozajda tartışıldığı dikkat çekmektedir. Nitekim Cumhuriyet Türkiye'sinde de bu mesele çokça tartışılmış nihayetinde anayasal bir çözüm bulunarak tartışmaların büyük oranda önüne geçilebilmiştir. Türkiye'de artık zorunlu din eğitimi meselesi daha çok anayasa değişikliği bağlamında ele alınabilmektedir. Böylece Türkiye'de son otuz, kırk yıldır nasıl daha nitelikli bir din eğitimi verilebileceği konusu üzerine daha yoğun bir şekilde düşünme fırsatı yakalanmıştır. Bu çerçevede Azerbaycan'ın Türkiye'nin tecrübelerinden istifade etmesi ve din eğitimi verilir verilmemesi konusuna değil nitelikli bir din eğitiminin nasıl verilebileceği meselesine odaklanması yerinde olacaktır. Bu şekilde günümüz insanının ihtiyaçlarına cevap verebilecek, ona rehberlik edebilecek bir din eğitiminin verilebilmesi imkânı doğabilecektir.

Funding / Finansman: The study is published as one of the outputs of the project numbered NKUBAP.09.GA.22.403 supported by Tekirdağ Namık Kemal University Scientific Research Projects Unit. / Çalışma Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenen NKUBAP.09.GA.22.403 nolu projenin çıktılarında biri olarak yayımlanmaktadır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

Akoğlu, Muharrem. "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi*

- 2/1 (15 Haziran 2022), 19-40.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/idrak/issue/70310/1104520>
- Azimli, Elnur. "Azerbaycan'da Devlet Din İlişkileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019).
- Demerath, Nicholas J. *Crossing the Gods*. USA: Rutgers University Press, 2001.
- Ergül, Ozan - Abdullayev, Cavid. "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (01 Mayıs 1998), 0-0.
https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000636
- Ganbarov, Asaf. *Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2016.
- Ganbarov, Asaf. "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)* 4/1 (15 Temmuz 2017), 101-126.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/katuifd/issue/30276/349099>
- Gils, Eske Van. *Azerbaijan and the European Union*. New York: Routledge, 1st edition., 2020.
- Günaydın, Meryem. *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları*. İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Günaydın, Meryem. "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 8/1 (28 Haziran 2019), 54-94.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/46531/584153>
- Hasanov, Behram. "Milli Bilincin İdame Ettiricisi Olarak Din: Sovyet Azerbaycan'ında İslam". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1563-1578.
<https://doi.org/10.18505/cuid.451102>
- Levent, Gönenç. "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 1. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000635
- Murselov, Cengiz. "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2016), 48-70.
- Murselov, Cengiz. *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.
- Murselov, Cengiz. "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2015), 24.
- Musayev, İslam. "Azerbaycan Ailesinde Dinî Hayat ve Din Eğitimi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (01 Ocak 2013), 165-177.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/uluifd/issue/13474/162751>
- Samadov, Elsavar. *Azerbaycan'da Din Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006.
- Tağiyev, Kövser. "Siyasi Tarih Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi". *Journal of International Social Research* 6/28 (Kasım 2013), 380-389.
<https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=obo&AN=97590199&lang=tr&site=eds-live>
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 3. baskı., 2005.
- Walzer, Michael. *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism*. New Haven: Yale University Press, 2004.
<https://ait.edu.az/az/about/child-page-example-1/>. "AII Tarihi / Hakkımızda / Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü". Erişim 12 Eylül 2022. <https://ait.edu.az/az/about/child-page-example-1/>
- AİHM Kararı ve Türkiye'de Din Dersleri*. İstanbul: Ensar Vakfı Değerler Eğitim Merkezi, 2014.
<https://dem.org.tr/yayin/raporlar/2014/12/aihm-karari-ve-turkiyede-din-dersleri>
- <https://e-qanun.az/framework/7649>. "Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun (Dini etiqaad azadlığı haqqında)". Erişim 28 Mayıs 2022. <https://e-qanun.az/framework/7649>
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (12 Kasım 1995). <https://www.e-qanun.az/framework/897>

- <https://scwra.gov.az/az/view/pages/90>. "Dini Kurumlarla İř Üzere Devlet Komitesi'nin Resmı Sitesi". Erişim 28 Mayıs 2022. <https://scwra.gov.az/az/view/pages/90>
- <https://scwra.gov.az/az/view/pages/284/>. "Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər (Dini Kurumlarla İř Üzere Devlet Komitesi'nin Resmı Sitesi)". Erişim 27 Mayıs 2022. <https://scwra.gov.az/az/view/pages/284>
- <http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az&sectionid=100&id=160>. "Kafkasya Müslümanları İdaresi Resmı Sitesi 'Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə". Erişim 28 Mayıs 2022. <http://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az&sectionid=100&id=160>